

Tadeusz Banaszek

Produkcja wojskowa kieleckich zakładów przemysłowych w okresie międzywojennym¹

Pod pojęciem produkcji wojskowej należy rozumieć produkcję wszystkich rodzajów uzbrojenia, sprzętu wojskowego i innych środków dla sił zbrojnych, jakie są im niezbędne do prowadzenia walki zbrojnej, natomiast przemysłem zbrojeniowym nazywamy przemysł związany bezpośrednio z wytwarzaniem środków walki².

Produkcja wojskowa w okresie międzywojennym (1918–1939) w Kielcach, stolicy województwa kieleckiego i Zagłębia Staropolskiego, miała kilkutorowy charakter. Pierwszym była działalność zakładów wojskowych funkcjonujących w latach 1919–1921. Następnie w miarę odbudowy przemysłu ciężkiego przystąpiono do wytwarzania uzbrojenia i amunicji w ramach istniejących zakładów. Trzecim etapem było powstawanie nowych zakładów produkcyjnych, działających zarówno jako przedsiębiorstwa państwowe, jak i prywatne lub z kapitałem mieszanym.

Po odzyskaniu niepodległości przez Polskę przy odbudowie Wojska Polskiego ważnym problemem stała się produkcja wojskowa. W Kielcach, będących silnym garnizonem, w których siedzibę w latach 1918–1921 miało Dowództwo Okręgu Generalnego nr III - Kielce, oprócz wielu jednostek o charakterze bojowym uruchomiono także zakłady wojskowe. Wśród nich na szczególną uwagę zasługują Wojskowa Fabryka Wozów oraz Okręgowe Zakłady Uzbrojenia nr 3. Wojskowa Fabryka Wozów, stacjonująca przy ulicy Młynarskiej, została utworzona w 1919 roku. Była to jednostka służby taborowej, zajmująca się produkcją wozów taborowych. Jej kierownikiem był mjr Stefan Torma. Zakład zatrudniał w kwietniu 1920 r. 200 robotników³.

Okręgowe Zakłady Uzbrojenia nr 3 utworzono 4 sierpnia 1920 r. z połączenia Okręgowej Składnicy Amunicji z Warsztatem Rusznikarskim. Składały się z następujących komórek organizacyjnych: dowództwa, oddziału materiałów artyleryjskich i smarów, oddziału broni ręcznej, oddziału amunicji i materiałów wybuchowych, warsztatu puszkarskiego, warsztatu rusznikarskiego, ekspedycji, plutonu rzemieślniczego, czterech plutonów robotniczych, taboru i kompanii gospodarczej. Zakłady prowadziły m.in. naprawę broni strzeleckiej i konserwację amunicji. W grudniu 1920 r. liczyły 387 osób, w tym 13 oficerów. Zakładami kierował kpt. Ludwik Berezowski, a następnie kpt. Łoś⁴.

1 Pierwotna wersja tekstu została wygłoszona na konferencji naukowej *Z dziejów przemysłu w Kielcach w XIX i XX stuleciu*, zorganizowanej przez Instytut Historii Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach, Ośrodek Myśli Patriotycznej i Obywatelskiej w Kielcach, Kieleckie Towarzystwo Naukowe i Muzeum Historii Kielc, która odbyła się 28 I 2012 r. w Muzeum Historii Kielc

2 *Leksykon wiedzy wojskowej*, Warszawa 1979, s. 333, 341.

3 Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie (CAW), Dowództwo Okręgu Korpusu nr X, sygn. I.371.10.34, k. 4; w latach 1919–1921 w Wojskowych Fabrykach Wozów w Kielcach, Przemyśle, Lwowie i Krakowie produkowano dziennie 40–60 wozów, w 1920 r. produkcja wyniosła 11 500 wozów taborowych, J. Czajor, *Rozwój przemysłu o przeznaczeniu wojskowym w pierwszych latach Polski międzywojennej*, „Najnowsze Dzieje Polski 1914–1939” 1969, t. 14, s. 154.

4 CAW, Dzienniki Rozkazów Dowództwa Okręgu Generalnego Kielce (1919–1921), dodatek do rozkazu tajnego nr 94 z 29 grudnia 1920 r.; W. Jarno, *Okręg Generalny Wojska Polskiego Nr III Kielce w latach 1918–1921*, Łódź 2003, s. 64.

Należy podkreślić, iż po rozwiązaniu Okręgowych Zakładów Uzbrojenia nr 3, w listopadzie 1921 roku, wyodrębniono z nich Skład Amunicji Artyleryjskiej na Herbach, który następnie przekształcono w Filię Centralnej Składnicy Amunicji nr 3 w Spale. Jednostka ta funkcjonowała w Kielcach do jesieni 1929 r., zatrudniała przeciętnie około czterdziestu robotników. Przez cały okres jej działalności stanowiła duże zagrożenie dla mieszkańców miasta ze względu na możliwość wybuchu⁵.

W Kielcach jedynym zakładem zbrojeniowym sektora państwowego była Filia Państwowej Wytwórni Prochu (PWP) w Pionkach⁶ – Fabryka Kwasu Siarkowego i Oleum, zorganizowana w kwietniu 1935 r. po wykupieniu przez PWP od Banku Gospodarstwa Krajowego za kwotę 643 180 zł fabryki należącej do Kieleckiego Towarzystwa Akcyjnego Nawozów Sztucznych i Innych Przetworów Chemicznych⁷. Po nabyciu fabryki władze PWP przeprowadziły remont, rozbudowano pomieszczenia, dostosowując je do zwiększonych zadań produkcyjnych. Na ten cel przewidywano wydatkowanie 1 250 000 zł. Całkowite koszty zakupu nieruchomości i urządzeń fabryki w kwocie 1 893 180 zł pokryto z funduszu amortyzacyjnego. Realizując kielecką inwestycję wykorzystano ulgi podatkowe przysługujące inwestorom w rejonie bezpieczeństwa. Kielecka wytwórnia produkowała 20% oleum wielkiej czystości (dymiący kwas siarkowy), które było zużywane do produkcji bawełny strzelniczej i nitrozwiązków w Pionkach oraz nitro toluolu w Niewiadowie. Produkcja oleum wynosiła do 50 t dziennie, tj. 1200 do 1400 t miesięcznie⁸. W 1937 r. miesięcznie produkowano 500 t oleum, 300 t kwasu siarkowego i 1000 t mączki fosforowej⁹.

Fabryka dysponowała czterema piecami do spalania pirytu z produkcją 10 ton dziennie na piec. Surowiec pochodził z kopalni „Staszic” w Rudkach, a fosforyty spod Annapola. Dodatkowo produkowano mączkę fosforową, którą sprzedawano rolnikom. Fabryka posiadała własne laboratorium chemiczne i badawcze. Zatrudniano średnio od 100 do 126 pracowników¹⁰. Dyrektorem fabryki był kpt. inż. Jan Wilczyński, były dyrektor Fabryki Prochów Bezdymnych PWP Pionki.

Do największych zakładów przemysłowych w omawianym okresie w Kielcach należała Suchedniowska Huta „Ludwików”, która od 1927 r. rozpoczęła produkcję wojskową. W tym roku Ministerstwo Spraw Wojskowych złożyło zamówienia na kuchnie polowe dla armii. Zakład nie był przygotowany do realizacji tego zamówienia ze względu na brak specjalistów. Dopiero sprowadzenie ze Śląska dwustu fachowców pozwoliło wyprodukować w 1928 r. 1402 kuchnie na sumę 4 196 930 zł. Do wybuchu II wojny światowej

5 Archiwum Państwowe w Kielcach (APK), Urząd Wojewódzki Kielecki 1919–1939 (UWK I), sygn. 2903, k.1, 14, 31, 90, 100, 331; Starostwo Powiatowe Kieleckie 1919–1939 (SPK I), sygn. 314, 315.

6 PWP w Pionkach była jednym z największych zakładów w Europie produkujących materiały wybuchowe. Budowę wytwórni rozpoczęto w 1922 r., działalność produkcyjną w 1925 r. Oddziały PWP oprócz Kielc znajdowały się również w Krajowicach k. Jasła i Niedomicach k. Tarnowa, Z. Dziemianko, *Przemysł zbrojeniowy w Centralnym Okręgu Przemysłowym*, Toruń 2004, s. 53–56.

7 J. Głowacki, K. Wrona, *Fabryka kwasu siarkowego w Kielcach*, w: *Kielczanie w życiu miasta i regionu w XIX i XX wieku*, red. U. Oettingen, Kielce 2006, s. 300; S.A. Traczyk, *Prolog. Powstanie i rozwój Państwowej Wytwórni Prochu (1922–1939)*, w: *Szkice z dziejów Pionek*, t. 4: *Państwowa Wytwórnia Prochu – Wytwórnia Chemiczna Nr 8 – Zakłady Tworzyw Sztucznych „Pronit”: ludzie, fabryka, miasto (1922–2000)*, red. M. Wierzbicki, Pionki 2009, s. 21.

8 *Państwowa Wytwórnia Prochu i Materiałów Kruszących w Pionkach*, red. S. Piątkowski, Pionki 2007, s. 34.

9 Z. Dziemianko, *Przemysł zbrojeniowy*, s. 146.

10 Przykładowo stan zatrudnienia w fabryce wynosił: w listopadzie 1937 r. – 126 osób, w styczniu 1938 r. – 104 osoby, w kwietniu 1938 r. – 110 osób, w listopadzie 1938 r. – 126 osób. APK, SPK I, sygn. 898, k. 2,13; sygn. 240, k. 5, 10.

przekazano wojsku 2600 kuchni polowych¹¹. Kolejnym asortymentem produkowanym od 1934 r. dla wojska były hełmy bojowe wzór 31 ze stali niklowo-krzemowo-molibdenowej, których wykonano ponad 300 000 szt. Od 1936 r. wytwarzano szable bojowe SWZ- 34 dla kawalerii¹². Do 1 września 1939 r. dostarczono około 40 000 szt. Stal do produkcji hełmów i szabli pochodziła z Huty „Baildon” w Katowicach. Poza wymienionymi asortymentami Huta „Ludwików” na potrzeby wojska wytwarzała: bębny do kabli telefonicznych, manierki, skorupy granatów 46 mm wzór 35, skorupy i wkretki głowicowe granatów 81 mm wzór 30, tarcze ochronne do działek „Bofors”, umywalnie koszarowe¹³. Część wyrobów wysyłano do Państwowej Fabryki Amunicji w Skarżysku, Zakładów Hipolita Cegielskiego w Poznaniu, Stowarzyszenia Mechaników Polskich z Ameryki Spółka Akcyjna w Pruszkowie i Porębie. W 1938 r. w oparciu o angielską licencję Villersa przystąpiono do produkcji małowitrazowego motocykla o pojemności 98 cm³, który nazwano SHL-ką. Wyprodukowano ogółem około 3000 pojazdów, z których część trafiła do wojska. Należy podkreślić, że w 1934 r. aż 60% produkcji zakładów przeznaczono było na potrzeby wojska. Stan zatrudnienia w 1939 r. wynosił 97 pracowników biurowych, 49 technicznych i 1900 robotników¹⁴.

Najważniejszym zakładem przemysłowym Kielc produkującym na potrzeby wojska był Przemysł Metalowy „Granat” Spółka Akcyjna z siedzibą w Warszawie, który w roku 1925 zakupił budynki byłej Kieleckiej Odlewni przy ul. Młynarskiej, by tutaj przenieść swoją fabrykę z ul. Stalowej 67 w Warszawie. 23 grudnia 1926 r. firma „Granat” wniosła do Urzędu Wojewódzkiego w Kielcach wniosek o pozwolenie na uruchomienie fabryki na terenie byłej Kieleckiej Odlewni, w którym podano, że produkcja obejmować będzie odlewy żeliwne i zapalniki do granatów ręcznych, a zatrudnienie wyniesie około 1000 osób. Materiały wybuchowe miano sprowadzać z wytwórni w Skarżysku i Pionkach¹⁵. Produkcja odbywała się w czterech wydziałach: Mechanicznym i Sztancowni, Blacharskim i Galwanizacji, Montażu Początkowego i Ostatecznego Montażu. 26 lipca 1928 r. firma podpisała umowę z Wojskowym Zakładem Zaopatrzenia Uzbrojenia na wykonanie zapalników do granatów ręcznych¹⁶.

Do wybuchu II wojny światowej Przemysł Metalowy „Granat” Spółka Akcyjna produkował następujący asortyment dla wojska: zapalniki do granatów typu niemieckiego wzór gr. 31, do pocisków granatnikowych 46 mm wzór 35, skorupy i zapalniki głowicowe do amunicji przeciwlotniczej 40 mm wzór 36, zapalniki z ładunkiem trotylowym do ćwiczebnych bomb lotniczych 12 kg wzór 39, granaty ręczne obronne (M-16, O-23, O-33, KC) i zaczepnych (Z-23, Z-33)¹⁷.

Firma eksportowała granaty za pośrednictwem przedsiębiorstwa handlu zagranicznego Eksport Przemysłu Obronnego „Sepewe” sp. z o.o. w Warszawie do następujących państw: Rumunii (200 000 szt.), Grecji (150 000 szt.), Meksyku (75 000 szt.), Hiszpanii (ponad 1 mln szt.)¹⁸.

11 APK, UWK I, sygn. 13 232, k. 10; *Kieleckie Zakłady Wýrobów Metalowych*, red. J. Naumiuk, Kielce 1970, s. 13; W. Dzikowski, *Przemysł maszynowy Kielc. Szkice z historii zakładów*, Kielce 1972, s. 15.

12 W. Koterski-Spalski, *Szable S.WZ.34 „Huty Ludwików” - Kielce*, „Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego” 1963, t. 1, s. 227–236.

13 Np. w pierwszym kwartale 1932 r. Huta „Ludwików” dostarczyła dla wojska umywalnie koszarowe o wartości 5000 zł, CAW, Ministerstwo Spraw Wojskowych. Biuro Administracji Armii, sygn. I.300.54.343.

14 J. Gołębiowski, *COP. Dzieje industrializacji w rejonie bezpieczeństwa 1922–1939*, Kraków 2000, s. 52.

15 APK, UWK I, sygn. 13231, k. 1–4.

16 Tamże, sygn. 231.

17 J. Główna, *Fabryka „Granat” w Kielcach 1928–1939*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2006, nr 2 (212), s. 67, 68; S. Matusiak, *Kielce jako ośrodek przemysłu metalowego*, Kielce 1967, s. 59; M.B. Markowski, *Międzywojenne (1918–1939) Kielce na szlaku przemysłu zbrojeniowego*, w: *Kielce i kielczanie w XIX i XX wieku*, red. U. Oettingen, Kielce 2005, s. 260.

18 J. Główna, *Fabryka „Granat” ...*, s. 66 i 69.

Stan zatrudnienia w „Granacie” wahał się w granicach od 185 robotników w sierpniu 1928 r. do 656 w październiku 1938 r.. W pewnych okresach zwalniano część pracowników w związku z prowadzonymi remontami i rozbudową zakładu. Na przykład w styczniu 1935 r. wypowiedziano pracę 265 robotnikom (w tym 177 kobietom)¹⁹.

Zamówienia wojska realizowały przez pewien okres Zakłady Metalowe i Odlewnia Żeliwa Leona Skibińskiego w podkieleckim Białogonie. W sierpniu 1937 r. zakłady otrzymały zamówienia od Kierownictwa Zaopatrzenia Uzbrojenia Ministerstwa Spraw Wojskowych na dostawę 20 000 żeliwnych skorup do granatów wzór 33. Produkcję przygotowywano 10 miesięcy. Urządzenia pozwalały na wyrób 200 sztuk dziennie. Pierwszą próbę skuteczności wyrobów zakłady w Białogonie przeprowadziły w lipcu 1938 r. i przekazały fabryce „Granat”, gdzie dokonano ich odbioru²⁰.

Do zakładów przemysłu zbrojeniowego zaliczano również Fabrykę Świec Motorowych i Iskrowników Czesława Wawrzyniaka w Kielcach przy ulicy Młynarskiej, która produkowała świece dla lotnictwa i pojazdów samochodowych. Zakład, utworzony w 1938 r., zatrudniał około 120 pracowników²¹.

Dobra koniunktura gospodarcza i budowa Centralnego Okręgu Przemysłowego, realizowana od 1936 r., w skład którego weszło wiele powiatów województwa kieleckiego, rokowały dalszy rozwój przemysłu w Kielcach. Jak podaje Mieczysław B. Markowski, ówczesne władze miasta, z prezydentem Stefanem Artwińskim, wyszły z inicjatywą wybudowania w Kielcach dużej fabryki produkującej samochody. Tą inwestycją był szczególnie zainteresowany Otmar Kwieciński – dyrektor Suchedniowskiej Huty „Ludwików”. Jednak rywalizację o lokalizację fabryki wygrał Radom²².

Instytucją wojskową sprawującą nadzór nad produkcją wojskową kieleckich zakładów przemysłowych była Ekspozytura Centrali Odbiorczej Materiałów Uzbrojenia w Kielcach przy Fabryce „Granat”. Do jej zadań należał nadzór jakości dostaw uzbrojenia i sprzętu wojskowego, potwierdzanie zgodności wyrobu ze specyfikacją techniczną, koordynacja terminów i ilości dostaw do zamawiającego²³.

Władze wojskowe przykładały dużą wagę do zabezpieczenia kontrwywiadowczego przedsiębiorstw przemysłu zbrojeniowego. Jego celem była ochrona produkcji na potrzeby wojska, personelu, mocy produkcyjnych, kooperantów oraz pomieszczeń i wyposażenia zakładów przemysłowych. Zgodnie z obowiązującymi przepisami każdy z pracowników zobowiązany był do zachowania w tajemnicy informacji dotyczących produkcji wojskowej. Za informacje niejawne uważano wówczas: terminy dostaw, ilość, typ sprzętu i specyfikację zamówień otrzymanych z Ministerstwa Spraw Wojskowych, dane dotyczące położenia zakładów, struktury organizacyjnej, parku maszynowego, liczby pracowników, rozmiarów produkcji, możliwości produkcyjnych i rozwojowych, spraw personalnych pracowników (w tym przede wszystkim kierownictwa i kadry technicznej), kondycji finansowej, prac badawczych. W kluczowych zakładach przemysłu zbrojeniowego powstały komórki bezpieczeństwa, które zajmowały się rozpoznaniem środowiska pracowników. Organ bezpieczeństwa zakładu przemysłowego podporządkowany był bezpośrednio dowódcy Okręgu Korpusu nr X w Przemysłu, a merytorycznie podlegał kierownikowi Ekspozytury Samodzielnego Referatu Informacyjnego Dowództwa Okręgu Korpusu nr X w Kielcach²⁴. Przykładem działał-

19 APK, SPK I, sygn. 897, k. 95–97, 101.

20 J. Gołębiowski, *COP...*, s. 165.

21 Tamże, s. 172.

22 M.B. Markowski, *Międzywojenne (1918-1939) Kielce...*, s. 257–258.

23 APK, SPK I, sygn. 897, k.103.

24 A. Krzak, *Samodzielny Referat Informacyjny Dowództwa Okręgu Korpusu X w latach 1921–1939. Organizacja i praca*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2008, nr 1 (221), s. 53–54.

ności kontrwywiadu wojskowego w zakresie ochrony kieleckich zakładów przemysłu zbrojeniowego było zainteresowanie kadłą kierowniczą Huty „Ludwików”.

21 maja 1931 r. kierownik Samodzielnego Referatu Informacyjnego wysłał pismo do szefa Wydziału Bezpieczeństwa Publicznego w Kielcach w sprawie rozpracowania kontrwywiadowczego Suchedniowskiej Fabryki Odlewów i Huty „Ludwików”. W czerwcu przedłożono szczegółowy raport, w którym ujawniono, że zakład ten w 93% stanowi własność kapitału niemieckiego. Z poszlak wynikało, iż główny buchalter Hieronim Gembka i dyrektor techniczny inżynier Rajch vel Roman Ronin współpracowali z wywiadem niemieckim²⁵.

W województwie kieleckim według stanu z 1938 r. funkcjonowało 27 zakładów należących do ścisłego przemysłu wojennego, na ogólną liczbę 255 w Polsce. Wśród nich znalazły się przedsiębiorstwa z Kielc: Przemysł Metalowy „Granat” SA, Huta „Ludwików” SA, Fabryka Świec Motorowych i Iskrowników C. Wawrzyniak, PWP – Fabryka Kwasu Sarkowego i Oleum. Wymienione zakłady należały do największych wytwórni zbrojeniowych w miastach województwa kieleckiego. Oczywiście ich produkcja była mniejsza od produkcji największych fabryk zbrojeniowych, takich jak: Fabryka Broni w Radomiu, Fabryka Amunicji w Skarżysku, Zakłady Starachowickie, PWP w Pionkach. Dzięki zamówieniom wojska zatrudnienie w zakładach przemysłowych Kielc wynosiło od 2500 do 3000 osób, co było istotnym czynnikiem gospodarczym. Zakłady zbrojeniowe wywarły także aktywizujący wpływ na inne przedsiębiorstwa. Na przykład kopalnia „Staszic” w Rudkach dostarczała surowce do PWP – Fabryki Kwasu Siarkowego i Oleum, a Zakład Przemysłu Drzewnego „Henryków” w Kielcach wytwarzał koła do produkowanych w „Ludwikowie” kuchni polowych.

25 APK, UWKI, sygn. 2804, k. 161–163.

Tadeusz Banaszek (Kielce)**Production in Kielce military industrial plants during the interwar period**

Industrial plants located in Kielce province during the interwar period (1918 -1939) played an important role in the production for the army. The leading cities of defense industry were: Radom, Skarżysko-Kamienna, Starachowice, Pionki and Ostrowiec. Also in the capital of the province, Kielce, there were plants producing for the army such as: munitions factory „Granat”, Ludwików Steelworks Inc, Wawrzyniak Czesław – Spark Plug and Magneto Factory, State Gunpowder Company - Sulfuric acid and Oleum Factory, and several small industrial plants. Kielce industrial plants produced: ignition modules for grenades, helmets, sabres, grenade shells, oleum and sulfuric acid, field kitchens. With orders from the army the employment grew in Kielce, which was an important economic factor.